

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

За підтримки

Інституту історії України НАН України
Історичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою
історичного факультету Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

- Наддніпрянська Україна пореформеної доби
- Кирило-Мефодіївське братство
- Польські повстання 1830—1831 й 1863 років
- «Зникнення» і «відродження»: довге українське XIX століття

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонува-
на книжка може відповісти на чимало питань, які цікав-
лять і турбують кожного українця.

Володимир В'ятрович,
голова Українського інституту
національної пам'яті

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-1491-0

9 786171 121491 0

У КІГТЯХ ДВОГЛАВИХ ОРЛІВ

Творення
модерної нації

У КІГТЯХ ДВОГЛАВИХ ОРЛІВ

Творення
модерної нації

Україна під скіпетрами
Романових і Габсбургів

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

У КІГТЯХ ДВОГЛАВИХ ОРЛІВ

Творення
модерної нації

*Україна під скіпетрами
Романових і Габсбургів*

ХАРКІВ **КЛУБ**
2016 СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

УДК 94(477)
ББК ТЗ(4Ук)6-4
У11

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 10 від 22 жовтня 2015 р.)

Авторський колектив: А. ГАЛУШКА, І. ГИРИЧ, І. ГЛИЗЬ, В. МАСНЕНКО,
І. МОНОЛАТІЙ, Ю. ПРИСЯЖНЮК, С. ШАМАРА, В. ШАНДРА

Рецензенти:
Геннадій Боряк, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України
Володимир В'ятрович, кандидат історичних наук

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

ЛІКБЕЗ.
історичний фронт

Дизайнер обкладинки Кирило Ткачов, Владислав Прокопів

У оформленні обкладинки використано
картину «Атака легкої бригади» Річарда Вудвіля

Популярне видання

У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів

Керівник проекту В. В. Столяренко
Координатор проекту К. В. Новак
Відповідальний за випуск І. Г. Веремій
Редактор Н. Я. Радченко
Художній редактор Ю. О. Сорудейкіна
Технічний редактор В. Г. Євлахов

Підписано до друку 16.08.2016.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.
Наклад 18000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cor@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус»»
61012, м. Харків, вул. Різдяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

-
- © Д. Вортман, карти, 2016
 - © А. Галушка, І. Гирич, І. Глизь, В. Масненко, І. Монолатій, Ю. Присяжнюк, С. Шамара, В. Шандра, текст, 2016
 - © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016
 - © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

ISBN 978-617-12-1491-0

Вступ

На тлі буремних історичних періодів української минувшини XIX століття сприймається дещо нуднуватим: немає ні виразних національних повстань, ні героїчних звітяг. Усі близькі до нас війни — лише «зовнішня політика» Російської імперії, де український чинник не має чіткого власного обличчя. Марудний перебіг життя, у якому справжні національні здобутки губляться в «садках вишневих» або тихих університетських кабінетах малоросійських провінцій Російської імперії. Після виступу Івана Мазепи лівобережна Гетьманщина протягом решти XVIII ст. лише втрачала залишки декоративної автономії, а в 1790-ті рр. ввійшла як зовні цілком поглинена і перетравлена периферійна частина величезної держави. У 1793 та 1795 рр. внаслідок другого та третього поділу Речі Посполитої Росія увібрала в себе ще один великий шмат українських етнічних земель, на яких отримала як «проблему» не українство, а гонористу польську шляхту. Після кількох російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. давня дистанція між Наддніпрянською Україною та Чорним морем була подолана: утворилася частково новоколонізована територія, поліетнічна та зорієнтована на середземноморський економічний простір. Врешті це прислужилося до розширення українських етнічних теренів (бо більшість Північного Причорномор'я становили українці), але то був лише прихований наслідок активної зовнішньої експансії Петербурзької імперії.

Щодо України часто пишуть, що вона мала «довге XIX століття». Не очевидну хронологію 1800—1900, а час тривалості характерних рис доби — 1795—1914, від третього поділу Речі Посполитої до початку Першої світової війни, яка змінить усе, що асоціювалося із XIX ст.

На відміну від попередніх часів, землі, які від 1991 р. становлять 600 тис. квадратних кілометрів Української держави, опинилися поділеними не між кількома державами, а лише між двома великими імперськими утвореннями — строкатими, але зовні могутніми державами Габсбургів та Романових. Ні перша, ні друга на початку XIX ст. й гадки не мали про якусь навіть імовірну «Україну». Але в 1917—1921 рр. ця Україна для багатьох несподівано, але впевнено виринула на поверхню історії. Тому в будь-якому разі те, що ми сьогодні звемо «Україною» та «українством», сформувалося у нетрях саме цих двох імперій, з усіма позитивами й негативами. Отже, нинішнє українство, попри всі сумніви, є продуктом дійсно *довгого XIX століття*.

Контекст східноєвропейський: націоналізм і модернізація.

Сучасні науковці скажуть, що в епопеї становлення українського національного руху немає чогось помітно унікального. Інші бездержавні народи Центрально-Східної Європи також у цей час ставали на шлях формування національних вимог. Це були й уже «призабуті історією» чехи, словаки, хорвати, словенці, білоруси, латиші, литовці, естонці та більш «помітні» угорці й поляки. Різниця між першими й другими полягає у тому, що другі зберегли власну еліту, яка поділяла деякі, принаймні етнокультурні та мовні риси свого селянського оточення, уникнувши асиміляції титульною імперською нацією (германізації чи русифікації). Місце угорської та польської знаті в соціальній та адміністративній структурі Австрії (Австро-Угорщини) і Росії завжди було помітним. Вона постійно перебувала у стані готовності до взяття на себе «більших владних повноважень», повної чи часткової суверенізації. Угорцям вдалося навіть створити «імперію в імперії» після компромісу 1867 р., за хвилину перетворившись із нації «пригнобленої» на «гнобительську». Поляки приблизно в той самий час здобули адміністративний контроль в австрійських володіннях у Галичині. Інша частина польських патріотів мала постійний фронт опору Російській імперії, який так і не вдалося «розчинити» поляків у «російському морі».

«Селянським народам» було значно важче: безправний статус грецькосів не готував для них високих культурних та владних пер-

спектив. Проте поступова й повільна модернізація європейської периферії породила прошарок гуманітарної інтелігенції, яка захоплювалася європейською інтелектуальною модою: романтичним націоналізмом і лібералізацією. Це робило безальтернативною більшу увагу до долі (соціальної, громадянської, політичної, культурної) соціальних низів, які виявилися потужним резервуаром архаїчної етнічної ідентичності. Економічний підйом з розвитком промисловості та урбанізації готував ґрунт для швидкої асиміляції селянства під час міграції з сіл до іноетнічних міст. Але національна інтелігенція перехоплювала ініціативу в анонімних соціальних потуг молодого капіталізму, беручи селянина «під руку» в справі освіти та збереження своєї самостійності. Натомість селянин, що приходив до міста, отримував від «опікунів» сурогат світогляду модерного націоналізму, перетворюючись із «селяка» на «чеха». У такий спосіб ті самі чехи отримали свій міський прошарок.

Але варто зазначити, що умови життя в імперії Габсбургів надавали таку можливість. На Наддніпрянщині ж місто культурно та мовно перемелювало прийшлих, перетворюючи їх на частину російського пролетаріату та міщанства. Загалом же в демократичніших і швидше модернізованих суспільствах і регіонах існувало більше шансів для «оживлення» національної свідомості. Ширший простір для політичних та просвітницьких маневрів національної інтелігенції об'єктивно надавав їй більше можливостей для ідеологічної мобілізації мас. У відсталішій Російській імперії цей соціально-економічний чинник (про демократизацію до 1905 р. годі й говорити) допомагав полякам (західні окраїни Росії були в цьому сенсі розвиненіші за імперський центр), але інші національні спільноти він ставив на межу самозбереження. З іншого боку, в Росії впертіше трималися проти нівелювання та асиміляції найвідсталіші околиці, де зберігалися архаїчні соціальні й конфесійні ідентичності (Кавказ і Центральна Азія). Українці перебували десь посередині, але з поправкою на їхнє прадавнє руське слов'янство і православ'я.

Контекст східнослов'янський і православний: триєдина російська нація. Відносно швидко забувши про колишню українську окремішність і виходячи з усвідомлення єдності православних

східних слов'ян, Російська імперія надавала українцям (малоросам) чимало можливостей для індивідуальної кар'єри. Ми не можемо говорити про індивідуальну дискримінацію малоросів, адже, будучи лояльними підданими імперії, вони могли брати активну участь у її розвитку та розбудові. Вихідці з України ставали впливовими урядовцями і чиновниками, сприяли русифікації Польщі та колонізації Кавказу, Центральної Азії та Сибіру. Малоросів ніколи не вважали «іногородцями». Проблеми починалися з того моменту, коли малорос починав виявляти схильність до «мазепинства», тобто до етнокультурного або політичного сепаратизму. Цим він викреслював себе з-поміж «лоялістів» і перетворювався на зрадника, причому в найгіршому сенсі — він зраджував свою природу, вихідну та історичну «руськість». Остання ж від загальних попередніх уявлень про запрограмовану історією «єдність та возз'єднання Русі» до теорії «офіційної народності» графа Уварова становила єдиний *етнічний, народний* сенс існування імперії (якщо сприймати її не тільки як продукт діяльності династії Романових, а й як «народну творчість»).

Адміністрація Російської імперії мала клопіт із тими суспільними силами, які прагнули лібералізації: це могли бути етнічні росіяни та представники інших народів, але тут ішлося передовсім про реформування *цілої Росії*. Український рух, який також мав свої демократичні прагнення, дивився на лібералізацію Росії через «українські окуляри». Це було гірше, ніж бути «російським демократом»; подвійність становища українців спричиняла, з одного боку, жорстку реакцію влади на явні «колективні культурні вимоги» (освіта українською мовою), а з іншого — нездатність виокремити і попередити потенційне мазепинство на індивідуальному рівні. Якщо українофіли утворювали нелегальну *демократичну організацію* — Кирило-Мефодіївське братство, то її члени ставали очевидним і явним об'єктом державних санкцій. Водночас національні прагнення братчиків перетворювались на об'єкт *державної таємниці*, оскільки Миколі I та вищим урядовцям було зрозуміло, що безглуздо карати мільйони малоросів, які й гадки не мають про «витівки» кількох романтичних молодиків. Братчики уявлялися чимось на кшталт поодинокій випадковій

мутації, пухлини на тлі загалом здорового тіла лояльних малоросів. Коли ж подібні організації утворювали поляки (і навіть бралися до практичних дій), санкції були значно суворіші, з відтінком колективної відповідальності для всієї польської спільноти чи її значної частини (шляхти або духовенства). «Польська хвороба» була очевидною, але імперській адміністрації не хотілося, аби вона заразила інших підданих. Тому славнозвісний Емський указ із забороною української мови просто створював певний системний запобіжник (щеплення) на тлі чергових українофільських «мутацій».

Світоглядне роздвоєння українофілів (частини «титульної нації» і водночас можливих автономістів) ніби в дзеркало дивилося на роздвоєння в сприйнятті імперського центру: симпатизувати «малоросійському племені» та одночасно суворо обмежувати його племінні особливості. Однак така невизначеність не могла бути вічною для обох учасників. Повільний поступ російського капіталізму та модернізації не встигав через індустріалізацію та урбанізацію асимілювати мільйони українських селян, з чиїх освічених дітей з упертою закономірністю виходили дедалі нові українофіли. Існуючі засоби не вирішували проблеми: малоросів було дуже багато, і їхня стихія залишалася надто самодостатньою, малоконтрольованою, а тому, з огляду на перспективу, непередбачуваною.

Більш вагомою відповіддю на юний український націоналізм стало інтенсивне посилення російського націоналізму (громадського та державного) за часів Миколи II. Династична імперія, не сперта на потужну масову «національну» підтримку, попри всі уніфікації, досі надавала забагато простору для локальних відмінностей, самодіяльності губернаторів, які могли часом довільно тлумачити політику імперії в конкретних місцевих умовах (навіть підтримувати українофілів). Націоналізація великоросів доби Столипіна і поширення великоруських націоналістичних організацій передавала більше ініціативи від урядовців значно агресивнішим «низам». Ефемерна демократизація Росії початку ХХ ст. створювала живильний ґрунт для обох націоналізмів — і великоруського, і українського. Але в першого була краща стартова позиція і більші ресурси, оскільки

він був за визначенням лояльним до держави. Український же був її антагоністом, а через це підривним навіть за умови виключно культурницької програми.

Контекст світового колоніалізму: чи була Україна колонією?

Старе питання — чи була Україна колонією Росії? Попередній пункт дає нам у цьому ж питанні таку саму суперечливу відповідь. Звернімося до довідкової літератури, попри значний обсяг цитування. За визначенням найпоширенішого народного джерела інформації, «Вікіпедії», колонія — це «залежна територія без самостійної політичної й економічної влади, володіння іншої держави... Колонії традиційно утворювалися й утворюються через родовища корисних копалин, родючих земель, людських ресурсів (рабство) або завдяки їхньому геостратегічному значенню. Щоб багатства й позиція колоній при цьому йшли на користь у першу чергу елітам колоніальної держави, мешканцям колоній найчастіше не надаються громадянські права. Як правило, колонія управляється тонким прошарком представників колоніальної держави-метрополії, колоніальною мовою є мова колонізаторів і лише зрідка мова корінного населення колонії [...]».

Існують ще такі ознаки колоній:

- «Політична несамостійність, особливий правовий статус, який, як правило, відрізняється від статусу повноцінних провінцій метрополії.
- Географічна відособленість і в більшості випадків віддаленість від метрополії.
- Економічна експлуатація природних багатств, праці аборигенів на користь метрополії, що часто призводить до гальмування економічного розвитку, деградації колонії.
- У багатьох випадках — етнічна, релігійна, культурна або інша подібна відмінність більшості аборигенів від мешканців метрополії, що найчастіше дає першим підстави вважати себе окремою, самостійною спільнотою.
- Історичний чинник: захоплення території метрополією, окупація; позбавлення колонії метрополією самостійного правового статусу:

- а) шляхом нав'язування нерівноправних, кабальних договорів місцевій владі про протекторат, васалітет, концесію, «опіку» та інших форм позбавлення або обмеження повноти їхнього суверенітету на території колонії на користь метрополії;
 - б) шляхом насадження військовою силою або інспірування приходу до влади в колонії залежного, маріонеткового режиму;
 - в) шляхом анексії території, формування метрополією своєї колоніальної адміністрації;
 - г) шляхом прямого керування колонією з метрополії;
 - д) переселення в колонію значної кількості мешканців з метрополії, формування ними органів місцевої влади, політико-економічної, культурної еліти;
- Найчастіше (особливо до останньої чверті ХХ ст.) — обмеження громадянських прав аборигенів у порівнянні з мешканцями метрополії, насадження далекої аборигенам культури, релігії, мови, звичаїв, дискримінація місцевої культури аж до расової, станової або іншої сегрегації, апартеїду, позбавлення засобів до існування, геноциду.
 - У багатьох випадках — прагнення більшості мешканців колонії до зміни, поліпшення свого становища.
 - Наявність явно вираженого й постійного за часом сепаратизму (національно-визвольного руху).
 - Заходи з боку метрополії щодо насильницького придушення вищевказаного».

Як бачимо було б набагато простіше, якби українці були чорношкірими та відокремленими від Росії морем. Двозначність ситуації полягає в тому, що Росія — імперія континентальна, яка після продажу Аляски вже не мала «заморських володінь». Тривале співіснування за умов етнічної та релігійної близькості надто розмиває перелічені вище ознаки «відмінності» метрополії від колонії — як у плані географічному, так і соціальному та адміністративному. Тому ми не побачимо відповідності всіх ознак нашій ситуації. Інший парадокс полягає в тому, що *самі історичні підвалини територіального розширення Московської держави* (згодом — Російської імперії) *грунтувалися на задекларованій однаковості малоросів та великоросів*. «Возз'єднання

Русі» не дозволяло надавати мешканцям околиць Києва статус «завойованих» — це мало бути обов'язково «добровільним входженням». Відповідно, «триєдиний російський народ» виступає як єдиний, спільний носій ідеї російської державності. І на цьому тлі мусять забутися й дійсні «нерівноправні, кабальні договори» (гетьманські статті), і «позбавлення самостійного правового статусу, суверенітету» (скасування автономії Гетьманщини), і реальне «застосування військової сили», яке траплялося (московсько-козацькі війни доби І. Виговського і Д. Дорошенка, терор 1708—1709, 1775 рр.), і «правова дискримінація» (відновлення кріпацтва). А щодо «громадянських прав», то їх і корінні великороси не мали. Їхня переважна більшість до 1861 р. була рабами з гіршим статусом, аніж селяни підкореної Росією Польщі. Як адміністративна ціла одиниця Україна існує лише з 1917 р., а землі поза Лівобережжям Росія здобула не від українців, а від інших країн, які ними володіли (Річ Посполита, Османська імперія), тобто для імперської адміністрації тут мало значення не те, хто населяв ці землі, а хто ними володів. Тому Правобережжя сприймалося владою не як «Україна», а як «колишня Польща». Тож в якому краю, коли і які були «прояви колоніалізму» та проти кого він був спрямований?

Ця двозначна ситуація дещо нагадує стосунки Англії та Шотландії: остання була позбавлена суверенітету в XVIII ст. через війни й нерівноправні договори, але в XIX ст. шотландці виступили одними з будівничих Британської імперії і почали користуватися всіма преференціями, які надавав цей статус. Шотландці поза межами Британських островів виступали вже як британські колоніалісти. Як дати чітке визначення ситуації, котра надто змінна в часі й дуже залежить від суб'єктивних уявлень людей кожної конкретної історичної доби? У XIX ст. мільйони українців і гадки не мали про те, що вони живуть у колонії (де «невдоволення більшості населення колонії»?); сотні були поінформовані про історично несправедливий статус своєї землі, але не могли чітко визначити ставлення до ситуації; одиниці були схильні до виразного сепаратизму. Але, врешті, в XX ст. (після доби вже радянсько-російського колоніалізму — також двозначного, але чіткіше визначеного) перемогла позиція саме останніх.

Суб'єктивні уявлення великої маси людей — ось ключ до нашого знаменитого запитання. Коли певна спільнота починає реалізовувати свій національний проект (наприклад, український), це тягне за собою конфлікт з іншими національними проектами (російським, польським) або державами, які претендують на ті ж землі й той самий народ. У ході з'ясування відносин — історичних, політичних, військових — носії національної ідеї переконуються у моральній та історичній значущості своїх дій і цілей. *Якщо свобода стає усвідомленою необхідністю, то стан несвободи стає неприродним, штучним і нав'язаним.* І в той умовний момент, коли національні цілі усвідомлюються, Україна починає виборювати незалежність, а попередній чи на той час залежний статус стає синонімом колоніального. Тож відповідь проста: коли українці усвідомлюють потребу національної, окремої самореалізації, несамостійна Україна стає колонією.

Тому негаразди самореалізації нинішньої незалежної України цілком справедливо можна пояснювати *постколоніальним синдромом*, оскільки це є проблемним переходом від несвободи до свободи: люди, звикнувши до меншовартості й несвободи, не можуть швидко змінитися. Що ж до конкретного визначення і проявів цього «колоніального статусу» у конкретних обставинах Російської імперії XIX ст., то не варто дивитися на минуле спрощено і рубати з плеча, адже реальне життя завжди сповнене двозначностей і парадоксів.

Нинішні реалії України також дають нам чимало приводів для роздумів і порівнянь, бо ж XXI століття аж ніяк не загубило в минулому колоніалізм та імперство. І приклад «русского міра» тут є цілком промовистим.

Тож звертаю увагу читачів на міркування істориків про довге українське XIX століття. Можливо, якісь висновки чи досвід допоможуть нам у столітті XXI?

*Кирило Галушко,
координатор громадського просвітницького проекту
«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»*

«ЗНИКНЕННЯ» І «ВІДРОДЖЕННЯ»: ДОВГЕ УКРАЇНСЬКЕ ХІХ СТ.

Поглинання і розчинення

Третього лютого 1764 р. російська імператриця Катерина II призначила генерал-прокурором Сенату князя Олександра В'язмітінова та вручила йому інструкцію. У її таємних настановах ішлося, яким би вона хотіла бачити дії його, найближчого сановника, котрому довіряла контроль за законністю в державі. Першою серед вказівок була та, в якій названо не просто помилкою, а великою дурістю політику її попередників, що вони Малоросію, Ліфляндію¹ та Фінляндію вважали окремими територіями-провінціями в імперії та рахувалися з їхніми політичними й соціально-господарськими особливостями. Катерина вважала, що їх, як

¹ Шведська назва латвійських і естонських земель, які відійшли до Росії у ході Великої Північної війни 1700—1721 рр.

і Смоленську, слід «обрусеть», аби вони перестали «глядеть, как волки к лесу». А для цього слід «разумных людей избрать начальниками тех провинций» та ліквідувати посаду гетьмана в Малоросії. Можна вибачити вчорашній німецькій принцесі її незнання російської мови (слід було сказати «скільки волка не корми, все равно в лес смотрит»), але відмовити в прагматизмі їй ніяк не можна. Поставлені завдання імператриця почала виконувати з ліквідації посади гетьмана, яку на той час обіймав Кирило Розумовський. Він не влаштовував імператрицю, бо намагався (і не без успіху) дістати право дипломатичних зносин, розвивав місцеву торгівлю й промисловість, розпочав широку програму відновлення автономії, прагнув перенести столицю з Глухова до Батурина, де передбачав відкрити університет. А також займався реформуванням козацького війська, сприяв розвитку української науки, зокрема історії, літератури й мистецтва. Його широка програма модернізації Гетьманщини не збігалася з цілями російського уряду, який почав щораз більше обмежувати політичні й економічні права України. Катерина скористалася з петиції шляхетської аристократії про спадкове гетьманство в роді Розумовських і примусила Кирила відмовитися від гетьманства. Аби позбавити його честолюбних прагнень повернути булаву, вона підтвердила його власницькі права на маєтки, що він отримав від Єлизавети Петрівни, зокрема й на Батурин, та призначила річне жалування в розмірі 50 тис. руб. і щорічну пенсію — 10 тис. руб. Замість гетьмана запроваджувалася Малоросійська колегія (1763 р.). Що ж до «разумных людей», то ними стали ті, які змогли імперську політику спрямувати на порозуміння з етнічними елітами. Президентом Малоросійської колегії (так по-європейському називалася ця посада) було призначено генерал-аншефа, графа П. О. Румянцева, за яким ширилася слава мужнього учасника Семилітньої війни і розумного урядовця — якості, що цінувалися малоросійською елітою. Через батька, який служив там у 1738—1740 рр., та місцевого педагога Тимофія Сенютовича він ще замолоду знав Гетьманщину, що, безперечно, враховувалося імператрицею. П. Румянцеву віддавалась військова і цивільна влада в Україні, йому підпорядковувалась Запорозька Січ, через те за його посадою закріпилась

простіша назва — генерал-губернатора, а не президента. А щоб не було політичного протистояння, як у першій, ще петровській колегії, до її складу введено чотирьох українців, урядовців зі старої адміністрації, і чотирьох росіян; і тим, і тим було надано однакові ранги. У такий спосіб козацька старшина не відштовхувалася від влади, а навпаки — здобувала його прихильність, яку зміцнювали практичні заходи, пов'язані найперше з припиненням вільного переходу селян від одного поміщика до іншого.

Унаслідок добре продуманої політики відбувалося інтегрування еліти до імперського організму через ці та інші поступки, серед яких найзначнішим було невтручання у її відносини з селянством, до складу якого дедалі частіше зараховувалося обезземелене козацтво. Інакше кажучи, українське панство отримувало дармову працю, на якій базувались кріпосницькі відносини між дворянством і селянином. На той час така форма суспільних відносин у країнах Європи переживала занепад, тоді як у Росії кріпацтво перебувало в zenіті. На протигагу Петру I імператриця вважала, що зосереджуватися лише на силових засобах не варто, а слід вдаватися до гнучкості, лавірування, політики «волчьих зубов и лисьего хвоста».

У планах Катерини II було чимало заходів, що конструювалися з теорії просвіченого абсолютизму та спрямовувалися на раціональне стимулювання державного механізму й модернізацію управління. Спираючись на просвітницькі моделі розподілу влади Шарля Монтеск'є та Чезарія Беккарії, вона створювала станову монархію, обґрунтовувала концепцію правової регламентації самодержавства та громадянських прав, коли кожен стан мав би власні місцеві органи влади. За жалуваною грамотою дворянству 1785 р., яка поширювалася й на малоросійське панство, дворяни отримували від держави найбільше економічних і соціальних можливостей — монопольне право на душеволодіння, набування заселених маєтків замість військової і державної служби, позбавлення тілесних покарань та інші. А також право формувати на виборному принципі місцеві судові та поліцейські органи влади, як і органи станового самоврядування.

Міський стан також отримував жалувану грамоту, текст якої був скомпонований на основі запозичень міських законів Остзейського

краю, магдебурзького права, литовських статутів, як і статутів шведських гільдій, пруського ремісничого статуту. За її текстом міські обивателі поділялися на кілька категорій залежно від соціального статусу та роду занять і формували на виборному принципі міські та станові органи влади. Хоча сільські жителі й не отримали власної жалуваної грамоти, але вони також брали участь у формуванні судів, поліції та самоврядних органів. Про права кріпосних селян не доводиться говорити, вони цілком залежали від поміщика. Діяльність виборних станових органів із самоврядними елементами контролювалась і спрямовувалась державними чиновниками, з яких найбільш значущими були губернатори та генерал-губернатори.

Можливо, й не всі законодавчі акти, запропоновані Катериною II, були повсюдно та буквально втілені в життя, але на їх основі створювалась нова модель адміністративно-територіального управління з раціональною і ефективною системами влади, яка протрималася до епохи Великих реформ. Вона забезпечила державі стабільність, адже влада монарха спиралась на бюрократичний апарат та елементи станового самоврядування.

Еліта й бюрократія

У Російській імперії привілейований стан створювався здебільшого двома шляхами: традиційним, через походження, та через відбування державної військової чи статської служби. Аби вийти зі складної ситуації щодо чисельності шляхетського стану в Малоросії, Катерина передала його розв'язання на місцеві дворянські зібрання, а П. Румянцев запропонував поширити на українців «Табель про ранги». Інакше кажучи, привілейоване становище слід було вислужити. Ця пропозиція спричинила наростання конфронтації між центром і козацькою старшиною, одна частина якої вважала її несправедливою та принизливою, а інша — оцінила можливість здобути дворянство службовою кар'єрою. У цьому питанні генерал-губернатор поєднав суворий контроль радикального державника з дотриманням субординації при одержанні чинів та лояльного або й співчутливого ставлення до тієї

старшини, котра отримала посади не внаслідок виборів, а за вислугу. Останнім за ретельну службу надавав дедалі нових чинів, титулів і рангових маєтків. Цю гнучку політику неважко зрозуміти, вона роз'єднувала старшинську солідарність, бо зміна статусу супроводжувалася різким розмежуванням старшини з козацтвом, з якого формувалися регулярні полки для російської армії та на яке поширювався російський військовий статут (1768 р.).

Представники української аристократичної еліти обійняли важливі посади в уряді Катерини II, формуючи і міжнародну, і внутрішню політику Російської імперії. Достатньо назвати Олександра Андрійовича Безбородька (1747—1799), колишнього козацького полковника, який обійняв посаду канцлера, найвищу в державі. Або Дмитра Прокоповича Трощинського (1754—1829), який службу в Малоросійській колегії змінив на статс-секретарську в північній столиці. Йому були підтверджені права на величезні земельні багатства¹. Як вони, так й інші вихідці з України переймалися справами імперії, дбали про її стабільність, міжнародний авторитет, хоча й не забували «свою» Малоросію, виявляючи регіональний патріотизм, зокрема й у підтримці здібної молоді. Згадаймо, що саме Д. П. Трощинський запримітив М. В. Гоголя та допоміг йому здобути освіту. В уряді Олександра I відзначився член Негласного комітету В. П. Кочубей, який долучився до реформи центрального управління, зокрема до створення міністерської системи за французьким зразком. Державна служба з її російськомовним діловодством, а особливо підготовка законодавчих актів, вимагала вправності у російській мові, яку здібним українцям не важко було не лише освоїти, а й розвинути далі.

Крім того, верхівка української еліти, поки могла, впливала на призначення малоросійськими намісниками державних діячів, які зважали на її інтереси, створювали сприятливі умови для малоросійського дворянства та козацтва. Серед них найкolorитнішою постаттю був Микола Рєпнін (1778—1845), який своєю

¹ Д. П. Трощинський з 1795 р. був власником Кагарлицького, Вербовецького і Хрептівського староств, з 1797 р. — сіл Верхньої Тишанки та Іскорець (2 тис. душ) Воронізької губернії. Див.: Дмитрий Прокофьевич Трощинский (1754—1829) // Русская старина. — 1882. — Кн. 6. — С. 645, 647.

поміркованою, розважливою регіональною політикою домігся того, що малоросійська шляхта практично вся була переведена до дворянського стану, а малоросійське козацтво отримало окремий статус. Уже 1831 р., порівнюючи українців з непокірними поляками, М. Рєпнін на засіданні Комітету міністрів підсумував, що «поистине малороссияне суть совершенно русские и они подтвердили сие событие» (не підтримали Листопадове польське повстання 1830 р.). «Наречие, обычаи, одежда несколько различаются, — продовжував князь, — но вера, царь и Русь есть для них святыня нераздельная и неприкосновенная».

Польські повстання 1830 і 1863 рр. змусили російський уряд ужити цілу низку заходів, спрямованих на подолання відцентрових тенденцій в імперії, які зачепили й Правобережну Україну. Її еліта, незважаючи на 35-річне перебування у складі імперії, продовжувала мріяти про шляхетські річпосполитські вольності. Найрадикальнішим заходом для подолання спротиву, на переконання Миколи I, було позбавлення правобережного дворянства його станових привілеїв. Для цього проведено масову ревізію його шляхетного походження, звичайно, за російським взірцем та поставлено під сумнів право формувати органи місцевої влади. Вперше в історії імперії верховна влада відступала від звичного порозуміння з місцевою елітою, забираючи в неї право на державну та станову службу. Місця в державних установах повинні були зайняти посадовці, призначені центром. Для переміщення великоросійського чиновництва на службу до Правобережної України влада запропонувала йому досить вигідні умови. Однак запроваджувані пільги мало сприяли збільшенню чисельності чиновників російського походження, тому актуалізувався один із недавніх законодавчих актів, згідно з яким обумовлювалося, що оскільки росіяни не виявляють особливого бажання служити в цьому краї, то службові пільги будуть поширюватися на всіх «русских». Пропонувалося розуміти це поняття не у вузькому значенні, а в широкому. До «русских» належали «природные русские», «иноверцы» та чиновники іноземного походження з досвідом служби у внутрішніх губерніях, серед них, звичайно, найперше малися на увазі малоросійські дворяни.

Ішлося про додаткові заходи для приваблювання їх державною службою в Південно-Західному краї. До виплати прогонних і підйомних, добових та збереження пенсій в разі обіймання статських посад додавалися нові. Чиновники відомства Міністерства внутрішніх справ отримували, починаючи з 1864 р., 50 %-ву надбавку до жалування. Таку щедрість неважко пояснити, адже фінансування надходило не з державної казни, а з відсотків зборів, що їх держава наклала на польських поміщиків. Правилами 1869 р. надбавка (щоправда, в дещо зменшеному розмірі — 20 %) поширювалася й на чиновників немісцевого походження, відомства державних маєтностей та юстиції, в разі їхнього виклику місцевим начальством та за умови бездоганної служби. Поліцейським чиновникам замість відсоткової надбавки вводилися грошові підмоги. Саме ці приїжджі чиновники ставали власниками казенних земельних ділянок, адже до участі в торгах вони допускалися на пільгових умовах, отриманих від російської адміністрації. На знак нагороди за службу при сплаті вартості землі їм дозволено було користуватися розстрочкою на 20 і 22 роки, а деякі з них звільнялися навіть від сплати кріпосного мита. За підрахунками відомого статиста й економіста Тихона Осадчого ця соціальна категорія впродовж десятиріччя (1877—1887) збільшила площі своїх землеволодінь: у Київській губернії в 4 рази, у Подільській — у 3, а у Волинській — у 2,5. Натомість польські дворяни дев'яти західних губерній не мали права на позику в Державному дворянському земельному банку.

На тлі імперських проектів чиновництво намагалося використати ситуацію з матеріальним стимулюванням служби найперше у власних інтересах. При запровадженні значніших пільг у Царстві Польському більшість із них тут же переїздила із Південно-Західного краю до Польщі. Місцева вища адміністрація змушена була просити верховну владу поширити хоча б частину тих привілеїв, що їх мали чиновники в Польській державі, на чиновників Правобережної України. «Положением об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях, а также губерниях западных и Царстве Польском» 1886 р., встановлювалася система стимулів для чиновників у західному регі-

оні імперії. Суттєво переглядалися принципи їхнього комплектування та матеріального забезпечення, внаслідок чого чиновникам із внутрішніх російських губерній, які переїжджали на службу до західних, запроваджувалися різноманітні й досить істотні пільги. На державну службу могли ставати особи, які в інших губерніях не мали на неї права (іноземці, купці, особисті почесні громадяни, міщани, вихідці з податних станів) та ті, котрі не мали табельного чину до 8 класу. Скорочувався термін служби для отримання чинів, орденів, зберігалися прогонні, одноразові допомоги, повні оклади для отримання пенсії та відсоткові надбавки до жалування. Останні, з огляду на їхні розміри, вимагають деталізації.

Чиновники духовних консисторій православного віросповідання, губернаторських канцелярій, міських і повітових поліцейських управлінь, міської і повітової поліції, а також учителі парафіяльних шкіл отримували 50 % до жалування. Чиновникам 14—8 класів, котрі служили в губернських правліннях, приказах громадської опіки, комісіях народного продовольства, пошті, казенних палатах, повітовому казначействі, управлінні державних маєтностей, контрольних палатах, духовно-навчальних закладах та в канцелярії попечителя навчального округу, а також навчальних закладах Міністерства народної освіти і дирекціях народних училищ; наглядачам та вчителям повітових і міських училищ трьох правобережних губерній; повітовим лікарям, землемірам і чиновникам Міністерства сполучень (крім інженерів) держава встановлювала 20 %-ву надбавку. Оскільки вимоги цього положення поширювалися й на вихідців із малоросійських губерній, то вони найперше скористалися ним і суттєво потіснили правобережну шляхту на державних посадах. Тим паче, що їхні (хай і невеликі) маєтки розташовувалися поруч і ними можна було управляти, отримуючи короткотривалі відпустки на службі.

У боротьбі за русифікацію Правобережжя малоросійське чиновництво йшло в ногу з урядовою політикою, а щоб воно не вибивалося з шеренги, то верховна влада мобілізувала присягу на вірну службу імператорові. І хоча кожна особа по-різному, залежно від часу, обставин, політичного настрою, моральних переконань, розцінювала значущість присяги, проте більшість

Зміст

Вступ.....	3
«ЗНИКНЕННЯ» І «ВІДРОДЖЕННЯ»:	
ДОВГЕ УКРАЇНСЬКЕ ХІХ СТ. (В. ШАНДРА)	12
Поглинання і розчинення.....	12
Еліта й бюрократія.....	15
Українофільство та окреслення нації	21
Чому так довго?	30
ЯК ОЦІНЮВАТИ УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІЮ ХІХ СТ.? (І. ГИРИЧ)	31
Православне проти національного	32
Автономізм чи самостійництво?.....	35
Чи була Україна російською колонією? Євразійська колоніальна модель відносин між метрополією і залежною територією	36
Розуміння понять «нація», «українець», «малорос», «русин», «росіянин», «поляк».....	39
Початок українського культурницького руху. Етнографія і фольклористика як політичні науки.....	42
Причини денационалізації української суспільної верхівки у XVIII—XIX ст.	45
Подвійна лояльність та ідентичність — вимушена риса суспільних умов Російської імперії. Негативи й позитиви прихованого українства	48
Позірна незворотність перемоги українського проекту. Українська ідея як результат кабінетної праці інтелектуалів другої половини XIX ст. Археографія як політична наука	52
Міфи для українців: деструктивні й будівні	54
Громадська теорія та українське народництво. Українська відповідь на виклики доби	56
РЕГІОНАЛЬНЕ, ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ТА ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНЕ РОЗМАЇТТЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ (І. МОНОЛАТІЙ).....	59

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830—1831 РР.

У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (А. ГАЛУШКА)	87
Початок повстання	87
Підготовка до повстання на Правобережжі	90
Похід корпусу Дверницького	92
Бій під Боремлем	95
Повстання на Правобережжі	97
Ставлення українського селянства до повстання	100
Поразка повстання і його наслідки	102

СПАДЩИНА ТА СПАДКОЄМЦІ

КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКОГО БРАТСТВА (І. ГЛИЗЬ)	106
Перша генерація: братчики	107
Друга генерація: громадівці	113
Третя генерація: революціонери і самостійники	115

КРИМСЬКА ВІЙНА (А. ГАЛУШКА)

На шляху до війни	119
Початок війни	123
Перші постріли	124
До війни вступають Британія та Франція	126
Козацький аспект	128
Кримський десант	130
Інші театри війни	131
Битва на Альмі	134
Початок облоги Севастополя	135
Балаклава й Інкерман	137
Суворо зима	139
Азовська експедиція	144
Останні штурми	145
Мирна угода	148

СУСПІЛЬСТВО НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

ПОРЕФОРМENOЇ ДОБИ: МНОЖИННІСТЬ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ (В. МАСНЕНКО, Ю. ПРИСЯЖНИК)	151
---	-----

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863 Р.

У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (А. ГАЛУШКА)	164
---	-----

ПРОБЛЕМА «УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ» ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ

XIX — ПОЧАТКУ XX СТ. (В. МАСНЕНКО, С. ШАМАРА)	175
--	-----

СЕЛЯНСТВО ЯК ОСНОВНИЙ НОСІЙ І ВИРАЗНИК ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ (Ю. ПРИСЯЖНЮК)	192
ИНТЕЛІГЕНЦІЯ В КОНТЕКСТІ «ОСУЧАСНЕННЯ» СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ: МІЖ ВЛАДОЮ ТА НАРОДОМ, МІЖ «МАЛОРОСІЙСТВОМ» ТА «УКРАЇНСТВОМ» (С. ШАМАРА)	225
УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ГАЛИЧИНІ ТА БУКОВИНІ (І. МОНОЛАТІЙ)	256
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ГАБСБУРГІВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	274
САМОРЕФЛЕКСІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК НАЦІОНАЛЬНОЇ (ВІД ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ДО «УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ») (В. МАСНЕНКО)	306
ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ТРАДИЦІЇ (В. МАСНЕНКО)	320